

УДК 101: 37.032

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.18>

ОСВІТА ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Руслан Рудомьотов

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління,
кафедра соціальної філософії та управління
вул. Жуковського, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-3938-2977>*

Потреба філософського дослідження сутності та змісту освіти, як соціокультурного феномену духовного життя соціуму, обумовлена необхідністю його аналізу в призмі методологічних вимог та категоріального апарату філософії, як найбільш фундаментальних основ соціального знання. Це дозволяє стверджувати, що філософія освіти – це не просто черговий опис феномену освітнього знання, а реально працююче поняття.

З погляду філософії, освіта (і виховання) є трансформацією «духу епохи» у структуру свідомості, світогляд. Оскільки філософія постає як граничний вид теоретизування, оскільки вона виходить із ряду інших видів теоретизацій або граничною спільністю предмета, або його граничною фундаментальністю, тож, які б проблеми філософія не досліджувала – онтологічні, гносеологічні, методологічні, необхідно враховувати, що маємо справу з *універсаліями*. Рефлексія є здатність розуму спрямовувати і приводити себе в єдність у процесі взаємодії з різноманітним окремих речей. Сучасною наукою запропоновано величезну кількість класифікацій педагогічних парадигм, що спричиняє ситуацію явної парадигмальної надлишковості та відсутності парадигмальної чіткості в освітньому просторі. Відтак виокремлено основні парадигми освіти: науково-технократична, езотерична, гуманітарна, вітакультурна, які спираються на чітко визначену структуру парадигми і за принципом взаємодоповнення.

Технологізація, цифровізація у сучасному світі створили «суспільство електронного знання» але привели до втрати так званого «порозуміння» та здатності «бачити сенс реальної картини», що у свою чергу викликає потребу у такій освітній парадигмі, яка б відтворювала «суспільство порозуміння». Рефлексія освіти як метод репрезентації досягнень науки розкриває її прогресивний рух, без якого вона не виживе. Але виживає вона тільки в тому випадку, якщо освіта надасть цьому прогресу гуманістичного сенсу. Науковий та технічний прогрес мають бути підпорядковані гуманістичній стратегії, повинні бути органічно пронизані духом соціальної корисності та демократичності. Їхня кінцева мета – всебічний і найбільш повний розвиток можливостей та здібностей, закладених природою в людині.

Ключові слова: філософія освіти, рефлексія, універсалії, основні парадигми освіти, «суспільство порозуміння».

З початком розвитку теоретичного знання інтелектуальне та духовне буття людства збагатилось таким фундаментальним феноменом у його структурній організації як освіта, детермінуючим завданням якого, виступала репрезентація досягнень зароджуваного наукового знання у свідомості соціуму. Навряд чи у сфері духовного виробництва суспільства можна знайти більш цінний скарб, який можна порівняти за своєю значимістю з наукою та освітою. Це дві взаємопов'язані сфери інтелектуальної власності людства, які розкривають рух його допитливого розуму у пізнанні таємниць природи та донесення їх до свідомості

соціуму. Якщо наука це відображення процесу пізнання вглиб, то освіта – вшир. За змістом – цей рух різноспрямований, але по суті він діалектично взаємопов'язаний.

Потреба філософського дослідження сутності та змісту освіти, як соціокультурного феномену духовного життя соціуму, обумовлена необхідністю його аналізу в призмі методологічних вимог та категоріального апарату філософії, як найбільш фундаментальних основ соціального знання. Це дозволяє стверджувати, що філософія освіти – це не просто черговий опис феномену освітнього знання, а реально працююче поняття. І завдання соціальної філософії зводиться до доказу правомірності буття цього працюючого поняття та його осмислення.

Розвиток актуальних тенденцій філософської, педагогічної, психологічної, лінгвістичної думки, а також теоретичних напрямків, що досліджують проблеми освіти, свідчать про необхідність вироблення узагальнюючої теорії освіти, на основі інтеграції конструктивних концепцій, напрацьованих у науках. Складність вирішення поставленої проблеми полягає в тому, що ці науки в основному виявилися орієнтованими на парадигму фрагментарності. Долаючи цю обмеженість і виникла філософія освіти, як особливий вид рефлексії цього знання.

Узагальнюючи всю попередню теоретичну та практичну діяльність соціуму з проблем пізнання, трансляції нових знань до свідомості соціуму, формуванню шкіл, академій, підготовці освічених спеціалістів, відомий швейцарський педагог демократ І.Г. Песталоцці (1746–1827 рр.) увів у науковий обіг термін «освіта», який у дослівному перекладі означає формування образу [4]. Оскільки автор цього терміна педагог, засновник теорії початкового навчання, це дозволило педагогіці стверджувати, що область її освіти предмет, всі інші дисципліни, які претендують на дослідження проблем освіти не мають жодної підстави до цього. Це і загаяло в метафізичний глухий кут багатий зміст даного соціокультурного феномену, що не сприяло його всебічному охопленню.

Багато авторів, які займаються філософією освіти, досить об'єктивно та оригінально довели правомірність її існування як культурної матриці епохи: «З погляду філософії, освіта (і виховання) є трансформацією «духу епохи» у структуру свідомості, світогляд, духовний світ, культуру і загальне єство особистості» [6, с. 15].

Оскільки філософія постає як граничний вид теоретизування, оскільки вона виходить із ряду інших видів теоретизацій або граничною спільністю предмета, або його граничною фундаментальністю («граничні підстави»), або граничним способом самого теоретизування (рефлексивність філософського мислення), або граничністю завдання (критика сущого з позицій належного), або різними поєднаннями цих рис. Цим філософія, безперечно, відрізняється від будь-якої конкретної науки, у нашому випадку, досліджує освіту. Які б проблеми філософія не досліджувала – онтологічні, гносеологічні, методологічні, необхідно враховувати, що маємо справу з *універсаліями*.

Усі філософські універсалії є ціннісні за природою та аксіологічна складова їх змісту завжди носить найбільш граничний, універсальний характер. Тому багато дослідників освіти перш за все починають із пояснення змісту як соціокультурного феномена. Тут можна виділити роботи В.П. Андрущенка, В.П. Беха, Ю.В. Бех, М.Н. Бойченко, В.Г. Воронкової, Л.В. Губернського, Р.О. Додонова, А.Є. Конверського, Л.Д. Кривеги, В.О. Огнев'юка, Д.Б. Свириденка, І.Г. Утюж та багатьох інших. У західній філософії можна виділити роботи Дж. Брунера, М. Вебера, Б.Л. Вульфсона, Г. Гадамера, Г. Гофмана, Е. Дюркгейма, Г. Зімеля, Ф. Клумбса, В. Франкла, М. Фуко, М. Шіллера та інших.

Завдання полягає в тому, щоб охопити всі параметри та джерела еволюції освіти, що, звичайно, характерно саме для філософського осмислення будь-якої реальності. Але

головне – об'єднати ці фактори у систему історичного знання про освіту, в якій окремі матеріальні, духовні, теоретичні складові виступають як моменти єдиного процесу розвитку наукового знання.

Рефлектуючи умови та результати пізнання зовнішнього світу, розум приходить до внутрішнього самопізнання. Рефлексія є здатність розуму спрямовувати і приводити себе в єдність у процесі взаємодії з різноманіттям окремих речей. Рефлексія формує умови можливості пам'яті: речі зберігаються у фонді розуму як структури його рефлексивних актів щодо даних речей, до кожної нової речі відповідає специфічна нова рефлексивна структура, тобто її уявний образ, чи ідея. З допомогою рефлексії ідей розуму утворюється його ієрархічна система.

Причиною рефлексії в архаїчному мисленні (на тотемістичному етапі) є міфологічний "механізм" оборотництва – міметичного ставлення до образу інших істот у вигляді перетворення на їх тіла. Онтологічна роль рефлексії у здійсненні цілісного космосу, а також пошуки людиною завдяки рефлексії свого місця у космосі.

Дані трактування отримує своє класичне дискурсивно-логічне закріплення у вченні Аристотеля (Аристотель Стагірит 384–322 роки до н. е.) про нерухомий Розум-Першопричини, що мислить сам себе. Рефлексивне визначення Стагіритом філософії як "мислення мислення", коли мислення покладається одночасно як предмет і як метод самого себе, прямо виводиться з його концепції абсолютної рефлексії, що розуміється спільно в гносеологічному, онтологічному, теологічному та космологічному сенсах.

У філософії Сократа звертається увага на гносеологічний, психологічний та етичний аспекти проблеми рефлексії. Сократ прийняв заклик дельфійського Аполлона "Пізнай самого себе" як керівництво до дії насамперед у формі приборкання мимовільної "зухвалості", що відхилиє вчинки людини від виконання волі язичницьких богів. Принцип самопізнання розуміється у Сократа як відмова від зовнішніх космологічних інтуїцій його попередників-натурфілософів та звернення до внутрішнього світу людини, яка усвідомлює своє божественне походження. В цьому сенсі самопізнання є чеснотою, а рефлексія сприймається як категорія етики та педагогіки (пайдейї), що займається виправленням спотворень ідеального стану душі. Однак Сократу не вдалося створити класичну систему освіти. Це зробив його учень Платон.

Платон продовжує гносеологічну тенденцію Сократа, констатує наявність рефлексії в акті "знання знання", коли знання звернене на себе. Разом з тим Платон зумів збагатити вчення про рефлексію, об'єднавши посилки космологічного інтуїтивізму натурфілософів та софістично-сократівського дискурсу, внаслідок чого склалася його позитивна концепція діалектики, у якій істотну системотворчу роль відіграє рефлексія. У "міфі про печеру" (діалог "Держава") Платон визначає діалектику як "мистецтво звернення" від тіней до світла як справжнього джерела походження всіх речей. З когнітивної точки зору, діалектика, за Платоном, є "вершина всіх знань", оскільки вона одна здатна зводити отримані іншими науками результати до єдності, рефлектуючи їхню сутність. У платонівському "Тімеї" рефлексія має принципове космоупоряджувальне значення: космос як чуттєво-сприйманий бог є образом бога, що осягає свій розум, матеріалізованим відображенням абсолютної деміургічної діяльності.

Для стоїцизму характерне уявлення рефлексії в єдиному космічному циклі вогняного дихання пневми, що поширюється в відцентровому та доцентровому напрямках і пронизує весь світовий організм. Відбиваючись від космічної периферії і зосереджуючись у центрі, пневма постає як Логос – іманентний природний закон і самопороджувальна сила, що виливає "розумне насіння", яким породжується і гармонізується різноманіття речей у цілісному космосі.

Рефлексія у філософії Епікура передбачається, але не тільки розуму, що виконує швидше службову роль, а в теорії чуттєвого пізнання, в концепції атомарних закінчень і, особливо, в загальному відчутті щастя – в атараксії, або спокої душі, зверненої до себе на тлі обурливих ірраціональних впливів довкілля. Так у доктрині Епікура відобразився образ індивідуальної людини епохи еллінізму, який обирає свободу як мету життя мудреця; рефлексія в рамках цього настрою набуває рис екзистенційного, життєво-практичного сенсу – для щастя людині достатньо самого себе. Якщо Стародавня Греція дала світові зразки розвитку теоретичного знання, то її недолік був слабкий зв'язок з практикою, матеріалізацією ідей, втіленням їх у структуру суспільного виробництва.

В епоху середньовічного теоцентризму розуміння рефлексії та ставлення до неї починає кардинально змінюватись. Якщо в античності поняття рефлексії так чи інакше тематизується в контексті космологічного вчення про еманацию, то в Середньовіччі воно тлумачиться у світлі доктрини креаціонізму. Тут людина створена Богом за Його образу та подобу особистим вольовим актом вільного дарування. У вченні Августина креаціоністський догмат поєднується з елементами неоплатонізму, що створює теологічні проблеми при розмежуванні з пантеїзмом. Августин допускає перед існування ідей творіння в гіпостазованому розумі Творця, до яких має долучитися кінцевий людський розум, що є рецидивом платонічної теорії ідей у межах середньовічної релігійно-філософської парадигми.

В епоху Відродження виникає гуманістичний світогляд, в якому людина представлена як найвища цінність; цей світогляд зіграв доленосну роль формуванні загальнолюдських цінностей, у розвитку духовної культури та освіти, з яким сьогодні пов'язані майбутнє людства та науки. Епоха Ренесансу стала прологом Нового часу: у цей період відроджується вільна від теології філософія, звернена до природних та соціальних проблем, починає формуватися нова наукова картина світу на основі геліоцентричної системи Коперника. Як у середньовіччі філософія орієнтувалася на релігію, так у Новий час її орієнтиром стала наука.

Кант сприйняв від науки Нового часу, уявлення про її об'єкт – механічний макрооб'єкт – що рухається з невеликою швидкістю, а також уявлення про простір і час як про порожні вмістилища, де переміщуються тіла. Ним був сприйнятий і феноменологічний підхід Ньютона. Але найголовніше – Кант звернув увагу на експериментальний характер науки. Філософська рефлексія, спрямована на осмислення всіх цих феноменів, сприяла народженню нової – кантівської філософії.

Традиції філософської рефлексії освіти виступають у новій іпостасі у філософії Гегеля. Насамперед він включив поняття освіти у свою всеосяжну систему, розглядаючи її як сходження індивідуального духу до загального і, абсолютизує цей момент як сутність освіти. Він визначає природу освіти як процес руху «Я» у все загальному. Освіта виступає в нього як підйом індивіда до загального досвіду та знання.

Ідеї класичної універсальної освіченості (тобто традиціоналізму) широко підтримали представники логічного позитивізму О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер, спираючись на дані «позитивістських» наук. Виділивши в людині дві структури – біологічну та соціальну – вони дійшли до висновку, що його сутність визначають дві характерні риси: біологізм та соціологізм. Це дозволило їм розглядати людину як ланку у розвитку природного світу, а отже пізнати її сутність можна лише через її природу. Але всі природні здібності його: здібності розуму, серця, волі реалізуються у суспільному житті.

Ранній капіталізм зумів надати освіті глибший теоретичний характер, та капіталізм XIX століття виявилось більш практичним. Розвиваючи швидкими темпами матеріальну культуру, вони дійшли ідеї використання науки у практиці формування

індустріального суспільства, фактично – перетворення науки на безпосередню продуктивну силу суспільства.

Наука детермінує зміст освіти, а останнє не сліпо відбиває інновації у науці, вона має відносну самостійність, тобто має важелі взаємодії на хід розвитку наукового знання, яке згодом і транслює. Формуючи внутрішній світ суб'єкта, його світоглядні установки, освіта, за своєю людиною мірністю, ширше, ніж наука. Відносна самостійність освіти полягає у розвитку методології, за допомогою якої транслюються наукові знання, у формуванні системи суб'єктно-суб'єктних відносин як комунікативного процесу. Але змістовну частину освіта черпає з науки. Наука постійно розширює пізнання людиною навколишнього світу вглиб.

XX століття породило багато ідей щодо сутності та змісту сучасної парадигми освіти. Це привело дослідників освіти до плюралізму парадигм. Але якщо розглядати парадигму як системно-структурне явище, виходити з раніше сформульованого поняття «освітня парадигма», то вона має бути моно. Парадигма висловлює експліцитно те, що в освіті закладено імпліцитно. У ньому є багато різних зрізів, аспектів. Ось ці зрізи, аспекти і зводяться сьогодні до рангу самостійної сутності сучасних парадигм освіти.

Сучасною наукою запропоновано величезну кількість класифікацій педагогічних парадигм, що спричиняє ситуацію явної парадигмальної надлишковості та відсутність парадигмальної чіткості в освітньому просторі. Відтак виокремлено основні парадигми освіти: науково-технократична, езотерична, гуманітарна, вітакультурна, які спираються на чітко визначену структуру парадигми і за принципом взаємодоповнення, характеризують освіту як складну, відкриту, нелінійну соціальну систему, соціальний інститут і сферу духовного виробництва [3].

Науково-технократична, або сієнтистська парадигма: учень – об'єкт безперервного педагогічного впливу та виконавець чітко визначених соціальних функцій, котрий покликаний засвоювати і відтворювати наукові знання в зовні заданій методичній послідовності під девізом: «знання – сила!». *Езотерична парадигма:* опрацьована упродовж віків у східноазійській традиції освітнього та філософського практикування. Учень – генератор і творець поетаємної Мудрості, орган інформаційної взаємодії із Всесвітом, котрий під охоронним впливом Учителя йде і приєднується до незмінної, вічної Істини, змінює свої людські якості під девізом: «усвідомлення сила!». *Гуманітарна парадигма:* учень – суб'єкт пізнання і соціальної взаємодії, котрий оволодіває багатозначною істиною, стає гуманною особистістю-громадянином у постійному діалозі й полілозі з педагогом у ситуації їхньої вартісно-сислової рівності та під девізом: «пізнання – сила!». *Вітакультурна парадигма:* учень – професійний освітянин, тобто учасник організованого культуро творення, котре здійснюється у паритетній спів діяльності та розвивальній взаємодії з учителем та іншими учнями і спричинює його саморозвиток як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсума під девізом: «творення – сила!» [3].

Ведучи мову про філософію освіти, можна відзначити, що тут немає стійкої її експлікації. Робляться спроби доказу міжнародної ідеальної моделі освіти. Але один із найавторитетніших українських фахівців у галузі філософії освіти, професор В.П. Андрущенко вважає одним з освітніх міфів є «міф про те, що нібито існує міжнародна ідеальна модель освіти, яку необхідно лише належним чином освоїти та впровадити в наше освітнє середовище... «ідеальної моделі освіти немає» [2, с. 186]. Освіта як процес трансляції духовних цінностей соціуму є одним з оптимальних та інтенсивних каналів входження людини у світ культури, остання виражає міру його розвитку, міру цивілізованості. Саме в процесі освіти людина освоює культурні цінності, зразки поведінки та діяльності, а також усталені форми суспільних відносин, набуває соціокультурних норм.

У той час як найбільш розвинені країни світу мають амбітні економічні плани на майбутнє, у таких країнах як Колумбія, Сирія, Туреччина, Україна, Індія, Пакистан, Ізраїль, Палестина, Лівія досі продовжуються військові протистояння, що призводять до систематичної загибелі місцевого населення... На перший погляд може бути неочевидним зв'язок між освітою та військовими протистояннями, що обумовлені соціальними конфліктами, оскільки традиційно освітня галузь виконує функції, які пов'язані з розвитком інтелектуального потенціалу людини. В умовах будь-яких соціальних негараздів, спричинених війною, освіта зазвичай сприймається як дещо другорядне, адже своєрідну першість у цьому плані посідає безпека членів суспільства, що, у випадку зовнішньої агресії, досягається за рахунок боєздатності місцевих військових підрозділів [5].

Як зазначає В. Андрущенко, освіта є потужним засобом формування неконфліктної свідомості, миролюбного світогляду, що дозволяє у подальшому його носіям реалізовувати принцип миру у політичній, державній, професійній діяльності. Навчання розв'язанню конфліктів сконцентроване на соціально-поведінкових проявах конфліктів. Така освіта зорієнтована на формування умінь вирішення міжособистісних конфліктів техніками переговорів та посередництва, а також на вироблення вмінь налагодження комунікацій шляхом активного слухання, визначення потреб, розділення фактів та емоційних висновків [1, с. 38-40]. Виникає потреба створення такої освітньої парадигми, яка б відтворювала «суспільство порозуміння».

Якщо для реалізації концепції «суспільства знань» ключовим є засвоєння фаху через набуття практично значущих компетентностей випускниками вищих навчальних закладів, то для «суспільства порозуміння» пріоритетним є засвоєння гуманістичних цінностей, відношення до людини як до кінцевої мети, а не як до засобу у досягненні певних цілей [5].

Висновки. Рефлексія освіти як метод репрезентації досягнень науки розкриває її прогресивний рух, без якого вона не виживе. Але виживає вона тільки в тому випадку, якщо освіта надасть цьому прогресу гуманістичного сенсу. Науковий та технічний прогрес мають бути підпорядковані гуманістичній стратегії, повинні бути органічно пронизані духом соціальної корисності та демократичності. Їхня кінцева мета – всебічний і найбільш повний розвиток можливостей та здібностей, закладених природою в людині.

Технологізація, цифровізація у сучасному світі створили «суспільство електронного знання» але привели до втрати так званого «порозуміння» та здатності «бачити сенс реальної картини», що у свою чергу викликає потребу у такій освітній парадигмі, яка б відтворювала «суспільство порозуміння».

Список використаної літератури

1. Андрущенко В.П. Цивілізаційна цінність миру в освітньому контексті. *Освіта для миру: збірник наукових праць*. Київ: Юрка Любченка, Т.1., 2019. С. 37-50.
2. Андрущенко В. П. Реальність освіти: проблеми де міфологізації, *Практична філософія*. 2001. № 1. С. 185-197.
3. Крисоватий А. Основні парадигми освіти та їх сутнісна характеристика. *Психологія і суспільство, [S.l.], n. 1(59), p. 114-121, sep. 2017*. URL: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/746/746> (дата звернення: 05 червня 2023)
4. Малород А., Засновник народної школи, URL: http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/pestalocci_270_rokiv/ (дата звернення: 05 червня 2023)
5. Українська освіта в умовах війни : монографія / за наук. ред. С.О. Терещищого. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. 234 с. URL: <https://enpuir.npu.edu>

ua/bitstream/handle/123456789/33758/Ukrainian%20education_2020.pdf;jsessionid=99B951FA82F598FF383AE25848014F34?sequence=1 (дата звернення: 05 червня 2023)

6. Філософія освіти / за наук. ред. академіка В. П. Андрущенка. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.

EDUCATION AS A SPECIAL FORM OF PHILOSOPHICAL REFLECTION

Ruslan Rudomotov

*Zaporizhzhia National University,
Faculty of Sociology and Management,
Department of Social Philosophy and Management
Zhukovsky str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-3938-2977>*

The need for a philosophical study of the essence and content of education, as a sociocultural phenomenon of the spiritual life of society, is due to the need for its analysis in the prism of methodological requirements and the categorical apparatus of philosophy, as the most fundamental foundations of social knowledge. This allows us to assert that the philosophy of education is not just another description of the phenomenon of educational knowledge, but a real working concept.

From the point of view of philosophy, education (and upbringing) is the transformation of the "spirit of the age" into a structure of consciousness, a worldview. Since philosophy appears as a marginal type of theorizing, since it emerges from a number of other types of theorizing either by the marginal commonality of the subject or by its marginal fundamentality, then whatever problems philosophy investigates – ontological, epistemological, methodological – it is necessary to take into account that we are dealing with universals. Reflection is the ability of the mind to direct and bring itself into unity in the process of interaction with a variety of individual things. Modern science has proposed a huge number of classifications of pedagogical paradigms, which causes a situation of obvious paradigmatic redundancy and lack of paradigmatic clarity in the educational space. Therefore, the main paradigms of education are singled out: scientific-technocratic, esoteric, humanitarian, vita-cultural, which are based on a clearly defined structure of the paradigm and on the principle of mutual complementarity.

Technologization, digitalization in the modern world created a "society of electronic knowledge" but led to the loss of the so-called "understanding" and the ability to "see the meaning of the real picture", which in turn causes the need for such an educational paradigm that would reproduce the "society of understanding". Reflection on education as a method of representing the achievements of science reveals its progressive movement, without which it cannot survive. But it survives only if education gives this progress a humanistic meaning. Scientific and technical progress must be subordinated to a humanistic strategy, must be organically imbued with the spirit of social utility and democracy. Their ultimate goal is the comprehensive and most complete development of opportunities and abilities laid down by nature in a person.

Key words: philosophy of education, reflection, universals, main paradigms of education, "society of understanding".